

andere manier reëler zouden zijn dan de 'talige' praktijken. Dudink meent: 'Sociale belangen bijvoorbeeld gaan niet aan deze (talige) praktijken vooraf, maar worden ook (?) daarin geconstrueerd; er zijn, kortom, geen sociale realiteiten die bestaan onafhankelijk van hun symbolische betekenis'(21).

De auteur heeft dus uitsluitend belangstelling voor de schriftelijke neerslag van ideeën. Dat is een flinke beperking. In zijn proefschrift treft men hoofdzakelijk ideeëngeschiedenis aan, zij het geschiedenis van tijds- en plaatsgeboden ideeën. Die beperktheid wreekt zich in menig opzicht. Het boek geeft veel analyses van teksten, maar gaat zelden of niet na in hoeverre de beschreven ideeën via beleid of anderszins hebben doorgewerkt of in hoeverre zij de neerslag vormen van de sociale of politieke realiteit. Wanneer Dudink bijvoorbeeld de Arbeidsenquête van 1887 behandelt, wil hij niet weten waarop die is gebaseerd, maar verdiept hij zich alleen in de vraag 'welke politiek-theoretische talen en conventies in het verslag van de enquête aanwezig zijn' (106). Ook het slotwoord vertoont dit euvel. Dudink presenteert daar een vergelijking van het sociaal-liberalisme in Nederland en Engeland, maar hij doet dat uitsluitend op het ideeën-historische vlak. Hij mag dan wel beweren dat de sociaal-politieke realiteit niet belangrijk is, omdat die immers geconstrueerd zou worden via de taal, maar dat neemt niet weg dat hij de *common sense*-\ezer daarmee onbevredigd achterlaat. Beter was het geweest de gekenschetste ideeën daadwerkelijk in hun context te plaatsen. Want alleen op die manier is het mogelijk ze op hun waarde te schatten.

H. de Liagre Böhl

H. F. J. M. van den Eerenbeemt, ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant*, II, *Emancipatie en industrialisering, 1890-1945*, III, *Dynamiek en expansie, 1945-1996* (Amsterdam, Meppel: Boom, 1996, 432 blz., f70,-, ISBN 90 5352 218 2; 1997, 496 blz., f85,-, ISBN 90 5352 2190).

De provincie Noord-Brabant vierde in 1996 haar tweehonderdjarig bestaan, voldoende gelegenheid voor een monumentale geschiedschrijving in drie kloeke delen. Deel I werd eerder besproken door Maarten Prak. De hier beoordeelde delen II en III zijn volgens hetzelfde stramien opgezet, dat wil zeggen: bijdragen van gerenommeerde auteurs en bijzonder fraai geïllustreerd. Zes centrale thema's worden aangesneden en uitgewerkt in een dertigtal hoofdstukken. De stijl is verhalend en zelden complex of kwantitatief en alleen voorbeelden leveren detail. Er is zorg besteed aan het register, de kaartjes, de spaarzame diagrammen en het handjevol simpele tabellen. Een bruikbare annotatie ontbreekt echter. De boeken zijn niet in eerste plaats voor een wetenschappelijk publiek geschreven, maar beogen vooral de bestaande kennis te synthetiseren tot een 'integrale geschiedenis' van Noord-Brabant.

De redactie is duidelijk geweest in zijn keuzes zoals uit de verdeling van bladzijden over onderwerpen blijkt. De thema's overheid, ruimtelijke omgeving, materieel bestaan en sociale patronen krijgen in elk deel ongeveer 75 pagina's. Aan het thema geestelijk en cultureel leven worden ruim 100 en aan het thema bevolking 17 bladzijden besteed. De thema's zijn verdeeld in een aantal korte tot zeer korte hoofdstukken en veel (sub)paragrafen. Zo'n vergaande geleiding maakt het boek niet direct overzichtelijk. De verkaveling van het geschiedverhaal verspreidt veel informatie over een groot aantal stukken, zonder dat er dwarsverbindingen worden gelegd. Veel van de 800 pagina's leveren een leesbaar en boeiend overzicht. Hoewel tussen de 'synthese van bestaande kennis' regelmatig ook nieuwe informatie verscholen zit, blijkt duidelijk welke onderdelen eerder uitgebreid werden bestudeerd en welke niet. Overigens completeert een 'leemtenlijst' de uitgave.

Van den Eerenbeemt leidt elk deel in met een historisch kader. Hierin wordt de — wat voor de hand liggende — periodisering toegelicht en een bondig overzicht gegeven van algemene ontwikkelingen die Noord-Brabant raakten. Dit is verhalend, maar soms ook probleemschetsend. Didactisch wordt de aanwezigheid van elk afzonderlijk thema in een kort stukje tekst verklaard en elk deel met een samenvatting afgesloten.

Het thema bevolking is geheel in dienst gesteld van de andere onderwerpen. De demografische schets demonstreert fraai hoe sterk de omwenteling juist op dit terrein in Noord-Brabant is geweest. De invloed van clerus en religieuzen op huwelijksmoraal en seksualiteit is van het centrum naar de zijlijn verschoven.

Het thema overheid omvat een bespreking van bestuur en regionale politiek, een origineel relaas over belastingheffing, een globale behandeling van criminaliteit (met uitgebreider het justitiële antwoord) en een tamelijk technische beschrijving van de militaire aanwezigheid in de provincie. De krijgshandelingen uit de Tweede Wereldoorlog krijgen relatief veel aandacht.

Bij de ruimtelijke omgeving en infrastructuur worden op fraaie wijze een paar hoofdstukken gebundeld over het ontluikende probleem van ruimtelijke ordening. De stukken illustreren de precare positie van de (natuurlijke) omgeving tussen particulieren collectief belang. Merkwaardigerwijs blijven de waterschappen buiten beeld.

De hoofdstukken over de landbouw, jacht en visserij, nijverheid, industrie en diensten zijn samengebracht onder het thema materieel bestaan. Recent werd de agrarische sector elders door dezelfde auteurs besproken en deze volstaan hier met een uittreksel van hun eerder werk. Wat ongelukkig is een passage over het Noord-Brabants bedrijfsleven tijdens de Tweede Wereldoorlog. Philips en DAF werden ingeschakeld in de Duitse oorlogsindustrie en dientengevolge bleven 'de omzetten en winstcijfers op een hoog peil. De meeste Brabantse bedrijven waren minder gelukkig' (II, 214, vergelijk II, 22 over kamp Vught). Informatie over herkomst van industriearbeiders wordt globaal gegeven, maareen analyse van de arbeidsmarkt ontbreekt en daarmee een verklaring voor de veranderende aantrekkelijkheid van de regio voor bedrijfsvestiging. Trokken de lagere lonen vooral rond 1900 industrie naar de regio, de open grenzen van de Benelux vormden na 1945 een vestigingsargument, zo wordt hier geopperd. Een verklaring die wellicht hout snijdt voor enkele naar het directe zuiden exporterende bedrijven. Overigens, noch de transportactiviteiten als nevenverdiensten in de negentiende eeuw, noch de komst van het moderne internationale transportbedrijf worden besproken, afgezien van een afbeelding van café De vrachtwagen.

Het thema sociale patronen herbergt telkens vier hoofdstukken over vakbonden, verzuijing, zorg voor werklozen en gepensioneerden, gebruiken rond keerpunten in het leven en materiële cultuur, professionalisering en institutionele ontwikkelingen in de gezondheidszorg, vrijetijdsbesteding en sport. Er zitten heel informatieve stukken tussen, maar het cluster als geheel vertoont weinig samenhang.

Het geestelijke en culturele leven vormt in feite het centrale thema van het boek. Het draait hier om twee vragen: hoe ontwikkelde zich het 'Brabants eigene' en hoe verliep de relatie hiervan met de katholieke zuil? Er is werk verricht om grotere ontwikkelingen te verbinden met de belevingswereld van de Brabantse bevolking. Zo worden het rijke Roomse leven en de bijbehorende vroomheid in private en publieke sfeer geschetst, evenals de betekenis van de pers, het onderwijs, de muziek, de beeldende en literaire kunsten. Het katholieke karakter van veel activiteiten wordt benadrukt, maar ook de eerste barsten in het front. Katholiek en Brabants werden tussen 1870 en 1940 haast synoniem, het stereotiepe beeld dat nog lange tijd in het 'nieuwe Brabant' na 1945 hangen bleef. Dit zijn hoofdstukken met mooie beschrijvingen, maar met nog weinig overtuigende verklaringen. Ook schuift de regionale differentiatie hier te vaak naar de achtergrond.

Van den Eerenbeemt sluit het werk af. Hij bespreekt een 'selectie van drijvende krachten' (III, 379) en eindigt met een pleidooi voor een meer ecocentrische houding ten opzichte van de natuur. Bij verschillende zaken worden interessante causaliteiten aangestipt. Van den Eerenbeemt zoekt bijvoorbeeld de basis van het economisch wel en wee in het karakter van grensprovincie en als 'draaischijf' tussen grote bevolkingsconcentraties. Aardig ook is het denkbeeld van secularisatie als een gevolg van de komst van de moderne verzorgingsstaat die de burger onafhankelijk maakte van het godsdienstig instituut. Religie werd een individuele vraag en was niet langer vanzelfsprekend.

Deze uitgave beoogt niet alle vragen over Noord-Brabants verleden te beantwoorden. Wel documenteert de *Geschiedenis van Noord-Brabant* een bijzonder breed scala aan facetten. Deze variatie in onderwerpen maakt het echter nog niet tot 'integrale geschiedenis', daarvoor resten te veel lacunes en worden te weinig verbanden tussen ontwikkelingen en verklaringen gegeven. Maar meer dan bij soortgelijke studies over andere provincies is provinciale geschiedenis hier niet de geschiedschrijving van het regionale bestuur, haar instituties en streven, maar van haar grondgebied en bewoners. Dat maakt het mede tot een waardevol boek.

M. G. J. Duijvendak

M. Bossenbroek, *Holland op z'n breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 443 blz., f59,90, ISBN 90 351 1695 X).

Kernachtiger dan de schrijver dat zelf gedaan heeft, zou men zijn boek niet kunnen samenvatten: 'Anders dan tot nu toe werd aangenomen, was ook de Nederlandse samenleving omstreeks 1900 ontvankelijk voor de prikkels van nationalisme en imperialisme. Temidden van het opgewonden vlagvertoon van expansieve Europese naties zwaaide Nederland naar vermogen mee met het rood-wit-blauw. Ook hier te lande werd de symbolentaal van volk, vorst(in) en vaderland begrepen en gesproken. Holland op zijn smalst had afgedaan, tegen het einde van de negentiende eeuw maakte Holland zich breed. Het nieuwe nationale zelfbewustzijn werd vooral ontleend aan de eigen verrichtingen in de Indische archipel en aan die van het 'stamverwante' Boerenvolk in Zuid-Afrika. In *Holland op zijn breedst* wordt de betekenis van Indië en Zuid-Afrika voor de Nederlandse cultuur rond de eeuwwisseling in al haar facetten in kaart gebracht'.

Natuurlijk waren zelfstandig, stamverwant Zuid-Afrika en gekoloniseerd Indië, vanuit Nederland beschouwd, eigenlijk volstrekt onvergelijkbaar. Met Zuid-Afrika had de Nederlandse krijgsmacht, die in Atjeh en Lombok hoofdrollen vervulde, dan ook in geen enkel opzicht te maken. Dat het de 'H. M. Gelderland' was van de Koninklijke Marine die in 1900 Paul Kruger naar Nederland haalde, had dan ook niets van doen met militair machtsvertoon. Het was zelfs nauwelijks een politiek gebaar van betekenis. Maar Zuid-Afrika was voor Nederland in hoofdzaak emotie en het gebaar bevestigde het gevoel van eigenwaarde. 'De Boeren hebben het overwonnen, hiep hiep hoera, hiep hiep hoera' bleef hier nog jarenlang een straatdeun, ook nadat de Boeren allang verslagen waren. Zelfs twintig jaar later werd het nog wel gezongen. Bossenbroek maakt daar geen melding van maar duidelijk was Zuid-Afrika als populair thema van de straat een langer leven beschoren dan als thema van de intelligentsia. Die intelligentsia beschikte evenwel over fora als de academische kathedoor, verenigingen en een aantal opinievormende tijdschriften als *De Gids*, *Eigen Haard* en dergelijke, waarin ook tekenars zich niet onbetuigd lieten. Meer dan machteloze participatie en bekommernis leverde het allemaal niet op, maar in 1914 waren die nog ruimschoots actueel. Juist in 1914.

En Indië? Daar ontwikkelde het na 1870 vrijuit werkzame bedrijfsleven zich alsof het zijn